

Христина Каміна

(м. Київ)

**ДЕРЖАВОТВОРЧА ПОЛІТИКА ІВАНА МАЗЕПИ В КІНЦІ
XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.
(ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ ТА РОСІЇ)**

Розглядається державотворча політика гетьмана Івана Мазепи в кінці XVII – на початку XVIII ст. через призму взаємин України та Росії.

Рассматривается государственнообразовательная политика гетьмана Ивана Мазепы в конце XVII – в начале XVIII вв. через призму отношений Украины и России.

Актуальність даної теми полягає в тому, що генеза сучасної незалежної України повною мірою відображається у соборницькій ідеї гетьмана Івана Мазепи, у його намаганнях зробити з України європейську державу, підняти й зміцнити значення та престиж гетьманської влади, яка за десятиріччя руїни зазнала страшної девальвації. Жодний із гетьманів не зробив так багато, як Мазепа для розвитку культури та духовності українського народу. Спроба цього гетьмана вирвати Україну з-під московського ярма, реалізувати велику ідею незалежної самостійної Української держави зазнала поразки. Однак протягом трьох століть ця ідея була живучою в серцях найкращих синів і дочок українського народу.

Постать гетьмана Івана Мазепи породила в літературі та історіографії величезну кількість інтерпретацій та оцінок, часом не лише суперечливих, а й діаметрально протилежних.

Абсолютна більшість російських істориків засудила І. Мазепу як «зрадника». Серед них і широко відомі вчені С. Соловйов та В. Ключевський. Лише С. Платонов оцінив перехід гетьмана на бік шведського короля більш об'єктивно, зауваживши, що І. Мазепа вважав, що якщо Україна в умовах російсько-шведської війни 1700 – 1721 рр. зостанеться на боці переможеної Московської держави, то шведський король Карл XII і польський король Станіслав Лещинський не пожаліють Україну. Якщо ж Україна перейде на сторону переможця, то в такому випадку вона збереже самостійність внутрішнього життя і високе становище гетьмана.

Радянські історики Е. Тарле, В. Шутой, Б. Безкровний, А. Козаченко, В. Романовський і ряд інших підтримали оцінку попередніх авторів. Проти такої позиції виступив історик радянського часу М. Покровський, який не назвав І. Мазепу зрадником, і більш того, звинуватив російський уряд у політиці поступового нищення української державності.

Значний внесок у дослідженні даної проблеми зробив професор університету в Акроні штату Огайо Сполучених Штатів Америки Т. Мацьків. Підсумком його багаторічних досліджень стала фундаментальна монографія «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709». Високо, як патріота, що до кінця свого життя прагнув визволити Україну, оцінював І. Мазепу відомий український історик та літературознавець І. Борщак.

Серед сучасних українських істориків вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробив С. Павленко. В своїй праці «Іван Мазепа», на основі маловідомих архівних, мемуарних та епістолярних документів XVII – початку XVIII ст. автор по-новому трактує вчинки гетьмана, його діяльність, спростовує численні історичні фальсифікації, вигадки, пов'язані з неординарною постаттю.

Враховуючи різні трактування щодо особистості та діяльності Івана Мазепи, автор ставить мету – вивчити сутність існуючих, часом не лише суперечливих, а й

діаметрально протилежних оцінок державотворчої політики гетьмана Івана Мазепи, проаналізувати українсько-російські відносини наприкінці XVII – на початку XVIII ст.; прослідкувати еволюцію поглядів Івана Мазепи у зносинах з Росією та Швецією; показати, що корені сучасної незалежної України повною мірою лежать у великій державотворчій ідеї Івана Мазепи.

Своє гетьманування Іван Мазепа розпочав із підписання Коломацьких статей, в основу яких покладено Глухівські статті Многогрішного (17 з 22 статей), але з деякими додатками на користь Москви, зробленими за гетьмана Самойловича. За Коломацькими статтями гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина зміщувати гетьмана. Український уряд мав запроваджувати в обіг російські мідні монети – чехи, що у свою чергу підривало економіку Гетьманщини. Визнавалась правомірність дій московських правових актів. Знову заборонено Україні мати дипломатичні стосунки з іншими державами. Передбачалося розміщення в гетьманській столиці – м. Батурині полку московських стрільців. Для захисту України і Росії від татарських вторгнень передбачалося спорудити ряд фортець на річках Самарі, Орелі й Орчику [1].

Визначальною рисою внутрішньої політики гетьмана Івана Мазепи було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя та Слобожанщини в єдиній Україні, яка уявлялася новообраному гетьманові як держава західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Ідеалом суспільно-політичного устрою держави для Івана Мазепи безперечно була Річ Посполита. Не випадково гетьманський двір у Батурині дуже нагадував варшавську резиденцію польських королів. Було запроваджено відповідний ритуал, з'явилися молоді польські шляхтичі, яких називали «гетьманськими дворянами». У роки правління Мазепи утвердились і привілейовані групи з верхівки заможного козацтва, так звані «бунчукові товариші», «значкові товариші», «знатні військові товариші». За цими посадами гетьман закріплював особливі привілеї. З «бунчукових товаришів» почали формуватись дворяни. До їх діяльності входили такі функції як вирішення оперативних завдань стратегічного порядку, заготівля провіанту, нагляд за станом доріг, роботою поштових станцій. «Знатні військові товариші» – діти генеральної старшини, а також старшина, що йшла на пенсію. Вони відали боєприпасами і відповідали за артилерію, в мирний час залучались до роботи в канцеляріях. «Значкові товариші» – діти сотенної старшини, міські урядовці, рядові козаки, діти духовенства, що відповідали за бойову підготовку армії [2].

Та чи інша особа оцінювалася не за розумовими здібностями чи військовим талантом, а за належністю до оточення гетьмана. У небуття віддалялися демократичні козацькі традиції виборності старшини всіх рівнів і рангів. По суті, в Україні відбувалося зародження дворянства – із спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. За Мазепи відбувається злиття шляхетського і старшинського землеволодіння під назвою шляхетське-зупольне. Відбувається концентрація земельних володінь в руках окремих старшинських родів. Надзвичайно збільшується надання маєтків старшині й духовенству (здебільшого монастирям) гетьманською владою або полковниками. Всіляко підтримуючи козацьку старшину, гетьман заохочував її не лише даруванням земель, а й прагнув чітко розмежувати козацтво і селянство [3].

У внутрішній політиці Іван Мазепа спирався на старшину, низкою законів відособивши козацтво як окремий стан. У 1691 р. Мазепа видає універсал, за яким затвердив козаків у правах на спадкові господарства, недоторканість майна і звільнення їх від податків. Всі ці заходи гетьмана, як і реформи в галузі судочинства й податків, свідчили про намагання гетьмана створити в Україні національну аристократію і з її допомогою вести боротьбу за повну незалежність України.

Мазепа дуже дбайливо добирав урядників гетьманських (рангових) маєтностей – різних «господарів», старост, дозорців, шафарів тощо. Більшість їх була шляхетського або старшинського походження, нерідко з Правобережжя, чому декого з них на Гетьманщині називали «поляками». Не один з тих урядників згодом вийшов у перші лави козацької старшини. Були серед них і родичі та свояки Мазепа або взагалі люди, яких особисто знав і цінив гетьман [4].

Мазепа взагалі вмів знаходити потрібних йому і здібних людей, зокрема і в царині господарства. Розуміючи, що країну треба вивести із руїни, гетьман звертає увагу на економіку Гетьманщини. Надаючи велике значення вільному промислому підприємству, Мазепа роздає субсидії, позички підприємливим людям. Гетьман завжди протегував підприємливим і тямущим промисловцям, охоче висувачи їх у лави козацької старшини або забезпечуючи гетьманською «обороною і протекцією». З цього погляду дуже характерним є універсал Мазепа 1704 р. гетьманському «слюсару» Олексієві Лопаті, якого він взяв під свою протекцію і звільнив від податків. Цей випадок свідчить про те, що гетьман сприяв промислому підприємству не лише вищої старшини та монастирів. Серед власників гут і рудень того часу знаходимо й представників середньої старшини, і міщан, і фахових промисловців. Водночас Мазепа всіляко дбав і про захист інтересів селян, обмежував апетити старшини, про що свідчить універсал 1691 р., який забороняв старшині змушувати селян виконувати важку роботу, в іншому випадку старшина буде позбавлена своїх урядів. Більш того, у 1701 р. виходить універсал для зупольних селян, яким заборонялось збільшувати панщину більше ніж два дні на тиждень [5].

У своїй зовнішній політиці гетьман відмовився від орієнтації на Польщу, Крим і Туреччину. Боротьба з Росією видавалась на той час безнадійною, тому тривалий час Мазепа просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення максимально можливої автономії. Про напрям зовнішньополітичної діяльності гетьмана певною мірою свідчать Коломацькі статті. На початку гетьманування він вважав, що зможе втілити свої задуми щодо України тільки в спілці з Москвою, відносини з якою мали будуватися на засадах українсько-московського договору 1654 р. Питання вибору іншого союзника на той час не стояло, оскільки Мазепа не довіряв Польщі та негативно ставився до союзу з Кримом і Туреччиною. Отже, за спостереженнями історика М. Андрусика, Іван Мазепа на відміну від свого попередника у питанні про повернення правобережних земель спочатку йшов у річищі московської політики [6].

Та найбільш вражаюча риса Мазепа як політика та державотворця полягала в умінні захищати як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Москвою. Коли в 1689 р. на трон зійшов молодий і енергійний Петро I, гетьман уже вкотре застосував свій незбагненний дар чарувати можновладців. Він надавав царю активну допомогу в грандіозних походах на турків і татар, кульмінацією яких стало у 1696 р. здобуття Азова. Старіючий гетьман також постійно давав недосвідченому молодому монархові поради у польських справах; згодом між ними виникла тісна особиста дружба. Козацькі полковники із сарказмом зауважували, що «цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі» [7].

Московська політика Мазепа в перший період його гетьманування (до 1700 р.) досить складна й досі ще малодосліджена. Новий гетьман з'явився перед Петром I, коли становище його благодійника князя Василя Голіцина різко змінилося: за підтримку царівни Софії того заслали, конфіскували майно. Іван Мазепа сподобався молодому царю. Замість погроз і «доган» гетьман і старшина одержали грамоти на нові маєтки, багаті подарунки. З часом взаємини цих різних за становищем, віком, характером, моральними засадами людей переросли у відносини, сповнені гармонії та взаємопідтримки. Петро I мав усі підстави довіряти українському гетьману. Після

багатьох років «крамол» і «зрад» з'явився підданий, який вірою і правдою служив його інтересам: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки то в далекі північні райони, то в Польщу, то на південь. Цар не залишався в боргу: на Івана Степановича «сипалися маєтки», тисячі залежних селян, коштовності, найвищі нагороди і титули. Численні листи і доноси на гетьмана, що надходили до Москви, губилися в нетрях бюрократичного апарату чи повертались у Батурин. Їх авторів чекала жорстока кара.

Здавалося, ніщо не могло затьмарити ідилічних взаємин правителів Росії та України. Приязнь і повне довір'я звучать у листах Петра I до Івана Мазепи, вірнопідданство – у посиленнях гетьмана до царя. Жодного натяку на напруженість чи суперечності. Тому «громом серед ясного неба» став перехід Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Для Петра I це було справжнє потрясіння: людина, яка протягом багатьох років входила до його оточення і яку він, здавалося, добре знав, опинилася в таборі противника. Це стало несподіванкою і для частини старшини, не кажучи вже про рядове козацтво, міщан, православне духовенство та селянські маси [8].

Звичайно, гетьман добре знав становище у Гетьманщині, бачив поступовий, але неухильний наступ на її автономний устрій, розумів централізаторські прагнення царизму, стикався із зарозумілістю і пихатістю російських воєвод, придворних чинів, їхньою зверхністю у ставленні до старшини. Був глибоко обізнаний із злиденним становищем рядового козацтва, яке тисячами гинуло далеко від рідної землі у військових походах, на будівництві каналів, зведенні фортець (за підрахунками окремих дослідників, Петро I тільки в останні п'ять років свого життя залучив до таких робіт 150 тис. українців, 25 тис. із яких не повернулися додому). Величезний податок, що часто перевищував господарські можливості, ліг на плечі селян [9].

Очевидно, Іван Мазепа все більше й більше утверджувався в думці про необхідність зміни політичної орієнтації. У жовтні 1707 р. гетьман знову звернувся до Станіслава Лещинського з пропозицією перейти на його сторону, знищивши в Україні царські залоги і зробивши з них «міст для шведів».

Наступний розвиток подій показав, що Іван Мазепа продовжував усе ж сумніватися. Одержавши наказ царя вирушати з військом на Стародубщину, він зволював, обдумував ситуацію, вдавав із себе вірного слугу Петра I. Відомі його наказ про забезпечення провіантом російської армії, розпорядження про зміцнення укріплень Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча, примус публічно молитися в церквах, щоб Бог дарував царю перемогу над еретиками-шведами. Лише звістка про прибуття Олександра Меншикова змусила лівобережного правителя змінити лінію поведінки. Він повертається із Борзни в свою резиденцію Батурин, дає останні розпорядження і зважується на останній крок. Залишивши в місті досить сильну військову залогу в складі чотирьох полків сердюків і ряду сотень городових козаків, гетьман прибуває у місто Короп, а 25 жовтня 1708 р., переправившись з 4 – 6 тисячами козаків через Десну, попрямував на з'єднання з армією Карла XII [10].

Сьогодні вчені можуть сперечатися, шукати недоліки у діях гетьмана, погоджуватися чи критикувати його окремі вчинки. Незаперечним лишається тільки той факт, що політичний крок Івана Мазепи у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яка прагнула бачити Україну незалежною державою. Акція, здійснена гетьманом, залишила глибокий карб на всьому суспільно-політичному організмі України не лише XVIII, але й наступних століть.

Отже, внаслідок зазначених причин, на початку XVIII ст. прослідковується поступова еволюція в поглядах гетьмана та у його стосунках з Росією. Іван Мазепа все більше й більше переконується в думці про необхідність зміни політичної орієнтації.

-
1. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К., 1991. – С. 18 – 23.
 2. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 29 – 32.
 3. Смолій В.А. Іван Мазепа. Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 6 – 12.
 4. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 28 – 52.
 5. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – Мюнхен, 1998. – С. 6 – 19.
 6. Карпенко М. Гетьман Іван Мазепа як будівничий української держави. – Суми, 1999. – С. 5 – 19.
 7. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 5 – 39.
 8. Сергійчук В.І. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1991. – С. 58 – 71.
 9. Павленко С.О. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998. – С. 10 – 14.
 10. Смолянников С. Іван Мазепа. Анатомія предателства или путь Иуды: от славы к бесчестью. – К., 2009. – С. 64 – 67.